

По всей видимости, по поручению Л.И. Брежнева, руководитель отдела организационно-партийной работы ЦК КПСС К.У. Черненко до пленума и после его окончания готовил материалы для отстранения "сталинского наркома" от поста руководителя Госплана СССР. Только заступничество Н.А. Косыгина помогло Н.К. Байбакову сохранить свой пост на очень длительное время. Видимо П.Е. Шелест, освобожденный от занимаемого поста через несколько лет, такой поддержки не имел. Его предложения, как и предложения других руководителей партийно-государственных структур на пленумах ЦК КПСС в 1965 и 1970 гг. о более существенном повышении закупочных цен, услышано не было.

Украина вносила свой весомый вклад в общегосударственные закупки зерна. Однако закупочные цены на пшеницу и рожь, закупаемые в хозяйствах республики, а также в Молдавии, были гораздо меньше, чем в среднем по стране. Так, стоимость 1 тонны украинской и молдавской пшеницы, закупаемой в колхозах, составляла 67 рублей, тогда как в среднем по стране 74 рубля. К примеру, прибалтийские республики за 1 тонну пшеницы, выращенной в колхозах, получали 85 рублей, а хозяйства Казахстана 71 руб. Такая же ситуация складывалась с закупочными ценами совхозов. Украинские и молдавские хозяйства получали 36 рублей, тогда как прибалтийские, казахстанские, соответственно 68,5 рублей и 49 рублей за одну тонну. Когда мартовским (1965 г.) пленумом ЦК КПСС разрабатывался проект о повышении закупочных цен, самые большие надбавки предполагалось ввести в хозяйствах Прибалтики. Так, если закупочная цена на украинскую пшеницу должна была увеличиться в среднем на 9 рублей за тонну, то за прибалтийскую пшеницу государство намеревалось платить 130 рублей. Конечно, в первую очередь это было связано с тем, что пшеничное поле Прибалтики было гораздо скромнее, а ее производство убыточным, чем Украины, РСФСР или Казахстана. Так, если средняя урожайность зерновых культур в 1959-1963 гг. на Украине составляла 16,6 ц с га (в среднем по стране 10,2 ц с 1 га), то в Латвии и Литве – 8,8 и 9,1 ц с га соответственно [8, 40]. При этом заранее закладывалась значительная разница в закупочных ценах на пшеницу и рожь для колхозов и совхозов. Несомненно, что это было стремлением "вытащить" колхозы из долговой ямы, общая задолженность которых по ссудам Госбанка СССР исчислялась несколькими миллиардами. Но это вызывало определенное недоумение и ряда участников пленума. В архивах сохранилась рукописная записка, которую один из руководителей украинской Компартии Л. Кочубей отправил в Президиум Пленума. В ней говорилось: "Леонид Ильич! (еще не добавлялись эпитеты "уважаемый", "дорогой"). Нам кажется, что между ценами, проектируемыми по закупке зерна для колхозов и совхозов, слишком большая разница. (Например, на юге Украины колхозы получают за тонну 76 рублей, а совхозы – 45 рублей" [9, 6]. Однако ответа на данную записку не последовало, но спустя некоторое время было принято специальное партийно-государственное постановление о списании долгов с колхозов по ссудам Госбанка СССР, в том числе за купленную у МТС технику, принудительная покупка которой "рукой государства" основательно подорвала экономическое положение колхозов еще в конце 1950-

х, которые не могли восстановить рентабельность их производства во многих хозяйствах не только к середине 1960-х гг., но и в последующие годы.

1. *Российский государственный архив новейшей истории (далее – РГАНИ) Ф.2. – Оп.1. – Д.766.*
2. *В конце 80-х гг. страна закупала зерна в объеме 40 млн. тонн, а общая сумма ежегодных расходов за импортное продовольствие составляла около 14 млрд. рублей. - См.: *Аграрная политика КПСС. Материалы XVIII съезда КПСС. – М., 1990.**
3. *Мартовский пленум ЦК КПСС. Стенографический отчет. – М., 1965.*
4. *РГАНИ. Текст выступления П.Е. Шелеста приводится в полном соответствии с его содержанием и стилистикой без правки стенографической записки. При окончательном редактировании Стенографического отчета эта часть доклада была изъята. Ф.2. – Оп.1. – Д.783.*
5. *РГАНИ. – Ф.2. – Оп.3. – Д.173.*
6. *РГАНИ. – Ф.2. – Оп.3. – Д.139.*
7. *РГАНИ. – Ф.2. – Оп.3. – Д.183.*
8. *РГАНИ. – Ф.2. – Оп.1. – Д.769.*
9. *РГАНИ. – Ф.2. – Оп.1. – Д. 775.*

Л.М. Шевченко

РІВЕНЬ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ "ВІДЛИГИ": ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Після проголошення незалежності Україна стала на шлях розвитку ринкової економіки. У комплексі складних соціально-економічних проблем, що безпосередньо пов'язані з трансформацією економіки на ринкових засадах, винятково важлива роль належить рівню та якості життя населення як основи соціально-економічного розвитку суспільства. Сучасна держава може стрімко розвиватися тільки за умови, якщо її економічна політика спрямована на поліпшення рівня та якості життя громадян, розширення їх можливостей формувати власне майбутнє. Звідси впливає важливість та актуальність вивчення глибинних процесів і змін, які відбувалися в житті українських селян в минулому. Особливо цінним в цьому сенсі може бути досвід хрущовських часів, коли були здійснені неодноразові спроби реформувати сільськогосподарську галузь економіки.

Автор статті поставив мету – проаналізувати ступінь наукової розробки проблеми рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської "відлиги" через реалізацію поставлених завдань: вивчення, класифікацію та систематизацію історіографічної бази проблеми.

Природно, що накопичення історичних праць стосовно вказаної проблематики вимагало їх історіографічного аналізу. Крім обов'язкових у дисертаційних і монографічних роботах оглядів літератури, більше бібліографічного, ніж історіографічного характеру, у 50-80-ті рр. ХХ ст. опубліковано декілька суто історіографічних праць. Серед них аналітичні статті Л.Ю. Беренштейна, В.В. Горака, С.М. Зверева, Я.С. Калакури, В.С. Петренка, А.В. Санцевича, В.Л. Юрчука [1] та інших науковців. Основна увага в них зосереджена на історіографії організаторської діяльності КПРС в плані розвитку сільського господарства післявоєнних років. До останніх досліджень, в яких продовжено вирішення

вказаної проблеми і на які спирається автор, належить колективна праця Л.Ю. Беренштейна, С.В. Кульчицького, В.П. Михайлика, П.П. Панченка [2] та інших істориків. У ній формулюється новий підхід оцінки історичних явищ, що безумовно веде до переорієнтації науки з ідеологічного обслуговування в суто наукове русло.

Оскільки кількість робіт, в яких, з тією чи іншою мірою повноти, досліджується проблема рівня та якості життя сільського населення України в хрущовські роки, є доволі великою, автор статті вважає доцільним погодитися з думкою І.М. Романюка [3, 9] і проаналізувати їх за кількома групами. До першої групи належать, насамперед, багатотомні академічні, узагальнюючі видання; до другої – індивідуальні та колективні монографії, написані у 50-80-ті рр., а також окремі статті й брошури, дисертаційні роботи, присвячені досліджуваній темі; до третьої – праці, видані зарубіжними авторами та представниками української діаспори; і до четвертої – дослідження, опубліковані після здобуття Україною незалежності.

Серед великої кількості виданих за часи радянської влади історичних досліджень, присвячених рівню та якості життя сільського населення України в 1953-1964 рр., є багатотомні праці, в яких з жорстких ідеологічних позицій висвітлені виробничі та соціальні явища в житті українських селян вказаного періоду [4]. Більшість таких робіт стосується оцінки організаторської та ідейно-виховної роботи комуністів серед колгоспників і робітників радгоспів.

Варто зазначити, що праці, як правило, були доволі об'єктивними, містили цікавий фактичний матеріал, але їм притаманна ідеологічна заангажованість, надмірне цитування марксистсько-ленінських постулатів. Названі риси значною мірою характерні дослідженням Ю.В. Арутюняна, С.М. Зверева, Б.П. Ковалевського, Є.С. Коройда, П.Ю. Котлова, П. Костика, М.О. Лисенка, П.Г. Синька, В.І. Юрчука [5]. Нерідко в цих працях перебільшувались показники рівня та якості життя населення, бажане видавалося за дійсне. Чимало гострих питань, таких, зокрема, як етносоціальні, соціально-економічні нерідко взагалі замовчувалися.

Історіографічний огляд показує, що понад 50 праць з проблем розвитку сільськогосподарського виробництва, а відтак і з питань рівня та якості життя сільського населення у другій половині 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст., належать Л.Ю. Беренштейну [6].

Проблеми рівня та якості життя сільського населення України висвітлювалися з комуністичних позицій ідейно-виховної роботи. Такий підхід при написанні монографій і статей часто-густо не з власного бажання, а виходячи з чітких ідеологічних вимог, застосовували Л.Д. Вітрук, Є.М. Волос, М.С. Грищенко, М.І. Лавринович, М.В. Сеньків, О.А. Червинський, М.Т. Шепета, І.І. Ясницький та ряд інших істориків [7].

Про рівень культурного розвитку, а також про місце і роль виробничої сільськогосподарської інтелігенції можна зробити висновки, ознайомившись з працями І.Ф. Буркала, В.Д. Добровиора, В. Варецького, О.А. Завадської, В.С. Петренка, І.М. Чаварги, Л.А. Шевченка [8]. У вказаних публікаціях приділялася значна увага з'ясуванню культурно-освітніх проблем населення, пропагувалася ідея визначної ролі Комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили суспільства.

У 60-80-х рр. в зв'язку з тим, що у партійно-директивних документах зміщувалися ідейно-політичні та методологічні акценти на утвердження єдиного народногосподарського комплексу Радянського Союзу та формування нової спільноти – радянського народу, історики також почали зосереджувати особливу увагу на загальному, а не специфічному у тій чи іншій республіці, а тим більше в окремих регіонах. За цих обставин в працях з історії України соціально-економічні процеси в регіонах, зокрема західноукраїнському, почали нівелюватися, тобто специфічне цілеспрямовано замовчувалося, а, навпаки, вишукувалися приклади для підтвердження тези про домінування універсального, характерного для всього радянського суспільства [9]. Ця тенденція притаманна опублікованим на початку 60-х рр. монографіям М.К. Івасюти та Й.Д. Черниша [10]. Вони, дотримуючись настанов партійних документів, характеризували колективізацію сільського господарства як виключно прогресивне явище, підтримане усіма селянами західноукраїнського регіону. При цьому автори зробили спробу критично осмислити систему організації сільського господарства Західної України з метою підвищення його ефективності.

У 70-80-ті рр. було опубліковано чимало цікавих, змістовних наукових праць з окремих проблем життєдіяльності села: економіки, питань господарювання, місцевих органів влади й управління, соціально-культурного розвитку тощо [11].

На початку 80-х рр. з'явилися публікації П.П. Панченка, який зробив вагомий внесок у розвиток дослідження проблеми рівня сільського господарства, а отже й життя сільського населення України в хрущовські часи. Він проаналізував усі доступні на той час матеріали, визначивши ступінь їхньої достовірності й виклавши свої погляди на тлі загальнонаціональних перетворень [12].

З аналізу історіографічної бази проблеми рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської "відлиги" випливає очевидне: її дослідження в радянській науці базувалося на засадах марксистської теорії. Варто зазначити, що в публікаціях радянських дослідників мало використовувався термін "якість життя", частіше зустрічався термін "добробут", "рівень життя". Характерною особливістю, яка була притаманна розвитку наукових досліджень стосовно рівня та якості життя, було існування ідеологічно заданої висхідної установки, яка полягала у тому, що під впливом дії "основного закону соціалізму" рівень життя та умови забезпеченості радянських людей ні за яких обставин не могли визнаватися як бідність у масштабах, які носили масовий характер, а могли трактуватися як нетипове і локальне явище.

Більш аналітичним і критичним до аналізу рівня і якості життя сільського населення України в роки хрущовської "відлиги" є підхід зарубіжних авторів [13].

Не менш вагомим у розробку проблеми різноманітних аспектів життя сільського населення у зазначений період є внесок представників української діаспори. Серед неї слід виділити праці закордонних дослідників українського походження: Б. Винара, І. Коропецького, Л. Лисенка, І. Лисяка-Рудницького, І. Майстренка, Є. Пизюра, М. Руденка, П. Феденка, Я. Шумелдо [14] та інших. Помітно негативною тенденцією у них є нерідко одномірна ідеологічна

спрямованість, невинуватість емоційності й пафос, суб'єктивні оцінки історичних подій.

Якісно новий етап у розвитку вітчизняної історіографії розпочався в другій половині 80-х рр., а особливо після здобуття Україною незалежності. Помітно змінилася тематика і методологія наукових праць, оскільки значно розширився доступ науковців до архівних та спеціальних фондів, з'явилася реальна можливість більш повно, об'єктивно і неупереджено висвітлювати історичні процеси та події. Відійшли в минуле так звані принципи класовості та партійності, які на вимоги офіційної ідеології активно насаджувалися в історіографії.

Широке коло питань, присвячених дискримінаційній політиці держави щодо українського селянства, висвітлено у працях П. Панченка, опублікованих у 90-і роки [15]. Спробу проаналізувати уроки минулого на прикладі розвитку українського села здійснив Г. Сургай [16]. Дослідник на різноманітному фактичному матеріалі показав зміни, що відбулися на селі протягом радянського періоду, але йому не вдалося повною мірою відійти від колишніх стереотипів.

Протягом 90-х рр. опубліковано чимало змістовних наукових праць із проблем українського селянства в хрущовську добу. Частина з них висвітлює негативні наслідки політики тоталітарної держави щодо становища сільського населення: кампанію укрупнення колгоспів, переведення багатьох їх у радгоспи, виселення і депортацію сільського населення як із західних, так із східних земель. Праці, створені на основі раніше невідомих архівних матеріалів, нерідко пропонують нові концептуальні підходи [17]. Саме такими характерними рисами відзначаються праці академіка НАН України В. Литвина [18].

Значний інтерес у контексті висвітлення ряду ключових проблем історії України післясталінської доби становлять праці В. Барана [19], вивчення яких дає можливість зробити висновки про рівень та якість життя селян у зазначений період часу. В цьому плані варто відзначити і тринадцятий том 15-томного видання "Україна крізь віки", автори якого В. Баран і В. Даниленко [20].

Ряд важливих соціально-економічних, суспільно-політичних аспектів знайшли своє відображення у роботах відомого знавця радянського періоду історії України С. Кульчицького [21]. Нові підходи в осмисленні повоєнного періоду історії України започаткував Ю. Шаповал [22]. Він закликав до подолання "фрагментарного підходу" у висвітленні життя та діяльності особистості М. Хрущова для відбудови цілісної картини тієї доби.

Ключовій в умовах державотворення проблемі формування української нації присвячені праці С. Тимченка [23]. Він першим з істориків дослідив ряд питань, які в силу відомих ідеологічних і політичних перешкод довгий час залишалися не розробленими – етнічні особливості села, його соціальна й національна структура, участь сільських жителів у громадському виробництві тощо. У контексті нового осмислення історії розкрито особливості життя сільського населення України у період, що досліджується в працях С. Падалки [24]. Проблеми кадрової політики на селі, окремих напрямків аграрних перетворень 50-х – середини 60-х рр. і їх вплив на життєвий рівень селян

проаналізували Л. Ковпак, І. Лубко, О. Нікілев, І. Романюк [25] та інші дослідники. Цілий ряд важливих аспектів соціальних і культурно-освітніх процесів в Україні знайшли своє відображення у роботах Г. Кривчика, В. Юрчука [26].

Значне місце в історіографії займають дослідження соціально-економічних процесів на селі у західних областях України. Особливої уваги заслуговують праці О. Гаврилюка, П. Когута, О. Ленартовича, С. Сворака, В. Сергійчука, Б. Яроша, Т. Марусик [27].

Усе активніше історики досліджують і узагальнюють практичний досвід перетворень, які відбувалися в освітньо-культурній та соціально-побутовій сфері села у 50-ті – першій половині 60-х рр. У монографії І. Рибачка [28], дисертації А. Середи [29] проаналізовано розвиток соціально-побутової інфраструктури українського села радянської доби (житло, сільські населені пункти як культурно-побутові осередки, транспорт, зв'язок, охорона здоров'я, торгівля і побутове обслуговування, функціонування закладів освіти та культури на селі тощо).

Значний внесок у з'ясування питань соціально-економічних та культурних процесів на селі зробили російські історики: М. Безнін, Т. Дімоні, В. Зима, О. Лейбович, Г. Шмельов. Актуальними є праці О. Зубкової, В. Попова, О. Пижикова, в яких науковці на основі матеріалів російських архівів аналізують соціально-економічне становище населення, зокрема сільського, в період тоталітаризму.

Зазначені праці далеко не вичерпують всього комплексу публікацій, які стосуються різних аспектів життя українського селянства в 1953-1964 рр. Водночас історіографічний аналіз свідчить про відсутність комплексних узагальнюючих робіт з досліджуваної проблеми, що і дозволяє зробити висновок про важливість і перспективність дослідження рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської "відлиги".

1. Беренштейн Л.Ю., Юрчук В.І. *Історіографія діяльності Комуністичної партії України по відбудові і дальшому розвитку сільського господарства республіки (1945-1958 рр.)* // *Наукові праці з історії КіпрС.* – К., 1968. – Вип. 26; Горак В.В. *До історіографії організаторської роботи в галузі пропаганди і впровадження передового досвіду в сільськогосподарському виробництві України* // *Наукові праці з історії КіпрС.* – К., 1968. – Вип. 26; Зверев С.М. *Історіографія діяльності КПУ по розвитку соціалістичного сільського господарства республіки (1951-1958 рр.)* // *Наукові праці з історії КіпрС.* – К., 1970. – Вип. 42; Петренко В.С. *Історія селянства Української РСР 1951-1970 рр. в радянській історіографії* // *Український історичний журнал (далі: УІЖ).* – 1971. – № 3; Калакура Я.С. *Радянська історіографія боротьби Компартії за інтенсифікацію сільського господарства (1959-1975 рр.)* // *Наукові праці з історії КіпрС.* – К., 1976. – Вип. 81; Калакура Я.С., Петренко В.С. *Колхозное крестьянство в сельском хозяйстве УССР в украинской советской историографии (1945-1975)* // *Вопросы истории.* – 1995. – № 7; Санцевич А.В. *Трудящі післявоєнного села України в радянській історіографії* // *Історичні дослідження УРСР.* – К., 1968. – Вип. 1; Санцевич А.В. *Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945-1970).* – К.: Наукова думка, 1972.
2. *Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття* / Беренштейн Л.Ю.,

- Кудьшчицький С.В., Михайлик В.П., Панченко П.П. та ін. — К., 1999.
3. Романюк І.М. Українське село в 50-ті — першій половині 60-х рр. ХХ століття. — Вінниця, 2005.
  4. Історія народного господарства УРСР. У 3-х т., 4 книги. Т. 3. — Кн. 1-2. — К., 1985; Історія селянства Української РСР. В 2-х т. — Т. 2. Від великого Жовтня до наших днів. — К., 1967; Розвиток народного господарства Української РСР. 1917-1967: В 2-х т. — Т. 2. — К., 1967; Розвиток аграрної економіки УРСР. — К., 1987; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. В 2-х т. — Т. 2. 1938-1970. — К., 1968.
  5. Арутюнян Ю.В. Механізатори сільського господарства СРСР в 1929-1957 (Формування кадрів масових кваліфікацій). — М., 1960; Зверев С.М. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951-1958). — К., 1969; Котлов П.Ю. Діяльність Комуністичної партії України по удосконаленню суспільно-економічних відносин колгоспного села (1951-1958 рр.). — Харків, 1974; Ковалевський Б.П. Дальнейшее укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма 1959-1970 гг. (на материалах Украинской ССР). — К., 1972; Костик П. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР (1939-1975). — Львів, 1980; Лисенко М.О. Роль Комуністичної партії України в підготовці керівних колгоспних кадрів (1930-1958 рр.) // Наукові записки з історії КПРС. Вип. 28. — К., 1969; Шульга І.В. Політика партії в задузі сільського господарства у 1951-1965 рр. // Наукові праці з історії КПРС. Вип. 28. — К., 1969; Юрчук В.І. Боротьба Комуністичної партії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945-1952 рр.). — К., 1965.
  6. Беренштейн Л.Ю. В авангарді трудівників села (колгоспні і радгоспні партійні організації України між ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС). — К., 1968.; Його ж. Організаторська і ідейно-виховна робота колгоспних і совхозних партійних організацій України (в період между ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС): Дис. д-ра іст. наук: 07.00.01. — К., 1968.
  7. Вітрук Л.Д. Поліпшення побутових умов населення Української РСР (1946-1958) // Історичні дослідження. Вінницька історія. — К., 1978. — Вип. 4; Вітрук Л.Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60-80-е гг.). — К., 1986; Волос С.М. До питання про діяльність КП України щодо механізації колгоспного виробництва (1951-1958 рр.) // УІЖ. — 1971. — № 5; Грищенко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965). — К., 1965; Лавринович М.І. Соціальні проблеми розвитку колгоспного села. — К., 1975; Сеньков М.В. Повышение культурно-технического уровня колхозного крестьянства в период социалистического строительства (1946-1960). Рук. канд. дис. — 1984, Львовський університет; Червинський О.А. Деякі питання культурного будівництва на селі в період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС // УІЖ. — 1965. — № 1; Шепета М.Т. Допомога робітничого класу України колгоспному селу у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства. (1951-1958). — Чернівці, 1958; Яницький Г.І. Піклування Комуністичної партії України про піднесення культурного рівня колгоспного селянства в післявоєнні роки (1945-1957) // Наукові записки Української сільськогосподарської академії. — К., 1958. — Т. 2.
  8. Буркало І.Ф. З історії ліквідації неписьменності і малописьменності на Закарпатті в роки Радянської влади // УІЖ. — 1966. — № 5; Варецький В. Розквітає економіка і культура Радянського Закарпаття // Економіка Радянського Закарпаття. — 1965. — № 6; Добротвор В.Д. Культурно-освітня робота на селі. — К., 1967; Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1958-1968 гг.). — К., 1968; Петренко В.С. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951-1969). — К., 1970; Чаварга І.М. Розвиток освіти і культури на Закарпатті в 1959-1965 рр. // УІЖ. — 1969. — № 10; Шевченко Т.А. Розвиток української радянської культури. 1959-1965. — К., 1968.
  9. Василенко С.Т., Горват І.М. Здійснення ленінського кооперативного плану на Закарпатті // УІЖ. — 1975. — № 6; Колотуха Я.Я. Воз'єднана Україна // УІЖ. — 1964. — № 4; Кошарний Г.Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво в воз'єднаних областях УРСР (1939-1958 рр.). — Львів, 1975.
  10. Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. — К., 1962; Черниш Й.Д. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі у західних областях УРСР (1939-1958). — Львів, 1963.
  11. Беззуб М.К., Зимовець В. Економічні проблеми розвитку сільського господарства. — К.: Політвидав України, 1974; Малько О.А. Вклад рабочего класса Украинской ССР в укрепление материально-технической базы сельского хозяйства (1959-1970). — К., 1974; Народне господарство Української РСР в післявоєнні роки (1946-1964 рр.). — К., 1965; Столяренко В. Соціалістичні перетворення в українському селі. — К., 1967.
  12. Панченко П.П. Розвиток сільського господарства Української ССР (1959-1980). — К., 1980; Панченко П.П., Євтушенко А.П. Радгоспи: шлях становлення і розвитку. 1917-1980. — К., 1982; Панченко П.П. Розвиток общественно-политической жизни современного села УССР. 1960-1984. — К., 1985; Панченко П.П., Чижко В.С. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60-80-е гг.). — К., 1989; Панченко П.П. Научные основы развития общественно-политической жизни села (на примере Украинской ССР): 1959-1978. — К., 1979.
  13. Буффа Д. История Советского Союза. Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941-1964. Пер. с итал. — М., 1994; Мартин Маля. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991. — К., 2000; Мерль Ш. Реформа, ошибочная по своей концепции. Заметки к истории аграрной политики при Хрущеве и Брежневее // Проблемы всемирной истории. Сб. статей в честь А.А. Фурсенко. — Спб., 2000; Хаскинг Д. История Советского Союза 1917-1991. — 2-е изд. — М., 1995; Nove A. An Economic History of the USSR. 2nd ed. New York, 1989; Schroeder G. The Soviet Economy on a Treadmill of "Reforms", Washington, 1979; Leonhard W. The Kremlin since Stalin. — London, 1962; McLauley M. Khrushchev and Brezhnev as Leaders. — London, 1982; Crankshaw E. Khrushchev. — London, 1969.
  14. Пизор С. Новый фрагмент советской аграрной политики (увеличения колхозов). Серия научова. Ч. 1. — Нью-Йорк, 1952; Феденко П. Україна після Сталіна. Інститут для вивчення СРСР. Досліді і матеріали. Серія II (циклостилеві видання). № 39. — Мюнхен, 1956; Шумелдо Я. Зміни в СРСР після смерті Сталіна. — Париж, 1957; Лисенко Л. Сільське господарство України. — Лондон, ЗЧОУН, 1960; Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). — Мюнхен, Нью-Йорк, 1965; Руденко М. Економічні монолози: Нариси катастрофічної помилки. — Б.М., 1978; Майстренко І. Історія комуністичної партії України. — Мюнхен, 1979; Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. — Львів, 1991; Його ж. Історичне есе: В 2-х т. — К., 1994; І.Коропецький. Деяко про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. — К., 1995.
  15. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття. Українське село: поступ, сподівання, тривоги. — К., 1995; Його ж. Дискримінаційна

- політика тоталітарної держави стосовно малих сільських поселень в Україні (60-80-і рр. ХХ ст.) // *Матеріали всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. В двох частинах. Ч. II.* – К., 1996.
16. Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний курс. – К., 1991.
17. Бугай М.Ф. Депортації населення України в 30-50-ті роки // *УІЖ.* – 1990. – № 10; Евсеев В.Г. Проблемы отношения к труду на селе: уроки застойного периода на Украине. – Харьков, 1991; Волков І.М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х рр. // *УІЖ.* – 1993. – № 7-8; Крачковский Б. Радгоспи у системі тоталітарного одержавлення сільського господарства України // *Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. II.* – Львів, АН України, МАУ, 1994; Беренштейн Л.Ю. Аграрні проблеми в діяльності М.С. Хрущова // *М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова.* – К., 1995; Винниченко І.І. Україна 1920-1980-ті: депортації, заслання, виселення. – К., 1994.
18. Литвин В. Україна у першому повоєнному десятилітті (1945-1955). – К., 2004; Його ж. Україна в другому повоєнному десятилітті (1956-1965). – К., 2004.
19. Баран В.К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996; Його ж. Україна після Сталіна: нариси історії 1953-1985. – Львів, 1992.
20. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) (Серія "Україна крізь віки" Т. 13). – К., 1999.
21. Кудльницький С. Спроби реформи (1956-1964) // *УІЖ.* – 1998. – № 3; Його ж. Микита Хрущов – то тимчасове потепління серед тоталітарної зими // *Освіта України.* – 1998. – № 40; Його ж. Місце ХХ з'їзду КПРС в еволюції радянського комунізму // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 10: Хрущовська "відлига": передумови, реалії, наслідки. Матеріали "круглого столу" / Відп. ред. В.М.Даниленко.* – К., 2006
22. Шаповал Ю.І. Україна 20-х – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; Його ж. Хрущов на Україні. – К., 1990; Його ж. Емблематична доповідь М.Хрущова // *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 10: Хрущовська "відлига": передумови, реалії, наслідки. Матеріали "круглого столу" / Відп. ред. В.М. Даниленко.* – К., 2006.
23. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін: 1959-1989. – Запоріжжя, 1995; Його ж. Етносоціальні процеси в українському селі (60-80-ті рр. ХХ ст.). – Чернівці, 1995.
24. Падалка С.С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ ст. – К., 1995; Його ж. Україна 60-90-х років ХХ ст.: (державність в історичній площині, тоталітаризму, незалежності). – К., 2000.
25. Лубко І.М. Спроби аграрних перетворень М.Хрущова та їх вплив на українське село (1953-1964 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет, 2002; Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.). – К., 2003; Нівілев О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.): Моногр. – Дніпропетровськ, 2004.
26. Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. – К., 1995; Кравчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. ХХ ст.). – Дніпропетровськ, 2001.
27. Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. ХХ ст.). – Чернівці, 2002.
28. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. – Кам'янець-Подільський, 2000.
29. Середа А.М. Проблеми соціально-культурного розвитку українського села (60-70-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02 // Запорізький державний університет, 1994.

